

Piotr Szczur

Ojcowie greccy wobec kultury antycznej

Chrześcijaństwo jako nowa religia wyszło ze środowiska judaistycznego i wkroczyło w ukształtowany już świat kultury grecko-rzymskiej. Będąc wydarzeniem historycznym, nie mogło rozwijać się w całkowitej izolacji od niej. Dlatego w powstających wspólnotach chrześcijańskich, składających się w coraz większym stopniu z osób wywodzących się z pogaństwa, zaczęto powoli ustosunkowywać się do rozmaitych elementów antycznej kultury greckiej i rzymskiej. Pojęcie „kultura antyczna” jest niezwykle szerokie i obejmuje wiele aspektów, takich jak: religia, filozofia, literatura (w tym teatr), nauka, prawo, sztuka, architektura. W niniejszym studium zostanie przedstawione stanowisko wczesnochrześcijańskich pisarzy Greków do najważniejszych elementów i wymiarów kultury antycznej.

Ojcowie greccy wobec kultury religijnej starożytnych Greków i Rzymian

Kwestia stosunku chrześcijan do kultury religijnej starożytnych Greków i Rzymian była szczególnie aktualna w pierwszych dwóch wiekach istnienia chrześcijaństwa. W tym czasie aktywni byli

tw. apologetów, którzy w swych pismach starali się bronić chrześcijan przed atakami pogan oskarżających ich między innymi o ateizm i bezbożność. W tym kontekście nie tylko wykazywali, że nie są ateistami, lecz monoteistami, a ich religijność wyraża się w aktach duchowych, lecz także poddawali krytyce politeizm oraz zabobonną i zewnętrzną religijność pogan, tym samym przedstawiając stanowisko pierwotnego Kościoła wobec religii i religijności pogańskiej.

Chrześcijańska koncepcja Boga i kultu religijnego była całkowicie odmienna od koncepcji pogańskiej. Dlatego wczesnochrześcijańscy apologetów greccy podejmowali polemikę z poganami, krytykując ich politeizm i zasady kultu religijnego. W swym nauczaniu podkreślali, że Bóg chrześcijan jest „niestworzony i wieczny oraz dostrzegalny jedynie dla umysłu i rozumu”¹, że jest jedynym Bogiem, wszechmogącym² i stwórcą świata³, że jest doskonały, samowystarczalny, utrzymujący wszystko w istnieniu i czuwający nad całym światem⁴ oraz niezniszczalny, niezmienny, niewidzialny⁵ i wszechobecny⁶. Z tego względu „najlepszą formą oddawania czci Bogu jest świadomość człowieka o stwórczej mocy Boga”⁷ i oddanie Mu duchowego pokłonu⁸.

1 Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 4, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1985, s. 32. Atenagoras żył w latach ok. 133–190.

2 Por. Teofil z Antiochii, *Do Autolika* II 3, 4–7, tłum. L. Misiarczyk, [w:] *Pierwsi apologetów greccy*, Kraków 2004, s. 399 (Biblioteka Ojców Kościoła [dalej: BOK] 24).

3 Por. Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 4, dz. cyt., s. 32.

4 Por. Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 13, dz. cyt., s. 42.

5 Por. Arystydes z Aten, *Apologia* 4, 1, tłum. L. Misiarczyk, [w:] *Pierwsi apologetów greccy*, dz. cyt., s. 136 (BOK 24).

6 Por. Teofil z Antiochii, *Do Autolika* II 3, 4–7, dz. cyt., s. 399 (BOK 24).

7 T. Kołosowski, *Krytyka politeizmu i kultów pogańskich w pismach apologetów II w.*, [w:] *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I. S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 101

8 Por. Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 16, dz. cyt., s. 45–46.

Nie dziwi więc, że wczesnochrześcijańscy apologety greccy krytykowali przesiąknięty antropomorfizmami politeizm pogański⁹. Akcentowali, że bogowie pogan nie posiadają cech prawdziwego Boga, takich jak wieczność czy niezmienność¹⁰, lecz są śmiertelni¹¹ i mają wiele wad moralnych¹² oraz dopuszczają się poważnych przestępstw¹³ (dlatego krytykowali mitologię, postrzeganą jako zachętę do naśladowania najgorszych cech bogów i usprawiedliwienie własnych występków¹⁴, oraz element deprawowania młodzieży¹⁵). Krytykowali ubóstwienie i kult elementów świata stworzonego, takich jak niebo, ziemia, woda, ogień, wiatr, słońce czy księżyc¹⁶ oraz przedmiotów materialnych wykonanych np. z drewna czy

9 Apologety greccy uważali, że u początków politeizmu stali upadli aniołowie, por. np. Justyn Męczennik, *Apologia* I 5, 2, tłum. L. Misiarczyk, [w:] *Pierwsi apologety greccy*, dz. cyt., s. 210 (BOK 24); Justyn Męczennik, *Apologia* I 10, 6, dz. cyt., s. 213 (BOK 24) lub zwykli ludzie, którzy z czasem zostali ubóstwieni, por. np. Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 28, dz. cyt., s. 68–69; Justyn Męczennik, *Apologia* I 29, 4, dz. cyt., s. 227 (BOK 24); Teofil z Antiochii, *Do Autolika* I 11, 1–5, dz. cyt., s. 393–394 (BOK 24). Por. T. Kołosowski, *Krytyka politeizmu i kultów pogańskich*, dz. cyt., s. 108–115.

10 Por. Tacjan Syryjczyk, *Mowa do Greków* 10, 1, tłum. L. Misiarczyk, [w:] *Pierwsi apologety greccy*, dz. cyt., s. 321 (BOK 24); Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 30, dz. cyt., s. 73.

11 Por. Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 30, dz. cyt., s. 73; Tacjan Syryjczyk, *Mowa do Greków* 21, 4, dz. cyt., s. 335 (BOK 24); Teofil z Antiochii, *Do Autolika* II 3, 1–3, dz. cyt., s. 398 (BOK 24).

12 Por. Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 20, dz. cyt., s. 51 (są kazirodcami); Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 30, dz. cyt., s. 73 (popęniają różne zbrodnie, są złodziejami i kastratami); Tacjan Syryjczyk, *Mowa do Greków* 10, 1, dz. cyt., s. 321 (BOK 24) (są pederastami); Arystydes z Aten, *Apologia* 10, 2, dz. cyt., s. 140 (BOK 24) (są pełni żądz, złodziejami, chciwcami, oszustami i magikami); Arystydes z Aten, *Apologia* 11, 3, dz. cyt., s. 141 (BOK 24) (są cudzołożnikami).

13 Por. Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 20, dz. cyt., s. 52; Arystydes z Aten, *Apologia* 9, 1, dz. cyt., s. 139 (BOK 24).

14 Por. Arystydes z Aten, *Apologia* 8, 2, dz. cyt., s. 139 (BOK 24).

15 Por. Justyn Męczennik, *Apologia* I 21, 4, dz. cyt., s. 222 (BOK 24).

16 Por. Arystydes z Aten, *Apologia* 4, 1–6, 2, dz. cyt., s. 136–138 (BOK 24).

kamienia¹⁷. Trafnym podsumowaniem ich postawy są słowa Arystydesa z Aten: „Pomylili się więc bardzo Egipcjanie, Chaldecjacy i Grecy, uważając takie istoty za bogów, czyniąc ich posągi i ubóstwiając nieme i nieczułe idole. I dziwię się, jak oni, widząc swoich bogów piłowanych i przecinanych przez rzemieślników, okaleczonych, starzejących się z czasem, zniszczonych i wymieszanych, nie pojęli, iż nie są bogami. Jeśli bowiem owi bogowie nie posiadają żadnej władzy nad własnym ratunkiem, jakże będą zdolni wziąć w opiekę ludzi?”¹⁸.

Zatem w konfrontacji dwóch zupełnie odmiennych koncepcji Boga i kultu religijnego, chrześcijanie całkowicie odrzucali religię i religijność starożytnych Greków i Rzymian.

Ojcowie greccy wobec kultury filozoficznej i literackiej starożytnych Greków i Rzymian

Przystępując do analizy stosunku greckich pisarzy wczesnochrześcijańskich do kultury filozoficznej starożytnych Greków i Rzymian, należy zauważyć, że autorzy ci z zasady – wywodząc się z rodzin pogańskich – byli wykształceni i wychowani w duchu kultury helleńskiej, w której istotne miejsce zajmowała filozofia i literatura. Zatem dość dobrze znali dorobek filozoficzny i literacki starożytnych myślicieli oraz różnego rodzaju prądy, nurty i systemy filozoficzne. Ich stosunek do nich nie był jednolity. Niektórzy pisarze greccy całkowicie je odrzucali, inni zaś – w niektórych wymiarach – nie tylko akceptowali poszczególne osiągnięcia filozofii antycznej, lecz nawet uważali je za godne włączenia do nauczania chrześcijańskiego. Arystydes i Atenagoras z Aten – pierwsi apologety greccy – w swych apologiach dokonują kompleksowej krytyki filozofii antycznej. Jednak, co warto zauważyć, pierwszy z nich, mówiąc

17 Por. Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami* 15, dz. cyt., s. 44–45; Tacjan Syryjczyk, *Mowa do Greków* 4, 4, dz. cyt., s. 315 (BOK 24).

18 Por. Arystydes z Aten, *Apologia* 13, 1, dz. cyt., s. 142 (BOK 24).

o Bogu, w którego wierzą chrześcijanie, posługiwał się terminologią zaczerpniętą z nauczania filozoficznego szkoły platońskiej, arystotelesowskiej i stoickiej¹⁹. Wynika z tego, że w pewnym stopniu akceptował on osiągnięcia antycznej myśli filozoficznej.

Niezwykle interesująca jest postawa św. Justyna wobec filozofii antycznej. W swoim itinerarium filozoficznym spotkał rozmaite systemy (m.in. stoicyzm, perypatetyzm, pitagoreizm i platonizm), jednak – jak sam twierdzi – pełnię prawdy odnalazł w chrześcijaństwie, które określił jako „prawdziwa filozofia”²⁰. Nie oznacza to, że natychmiast odrzucił cały dorobek starożytnej myśli filozoficznej. Wręcz przeciwnie. Poznawszy dogłębnie filozofię antyczną i chrześcijaństwo doszedł do wniosku, że w starożytnych systemach filozoficznych istnieją pewne elementy prawdy. Był przekonany, że Boski Logos, chociaż w pełni objawił się w chrześcijaństwie, to jednak częściowo objawił się również całej ludzkości, gdyż nasiona prawdy (*σπέρματα ἀληθείας*)²¹ zostały przez Niego rozsiane na całą ludzkość; z tej racji każdy człowiek posiada w swym umyśle nasiona Logosu. Posiadali je nie tylko prorocy Starego Testamentu, lecz także niektórzy filozofowie pogańscy, dzięki czemu byli obdarzeni nadzwyczajną zdolnością poznania prawdy i żyli według zasad Słowa Bożego, będąc poniekąd chrześcijanami przed narodzeniem Chrystusa, jak na przykład: Heraklit, Sokrates, czy Muzoniusz. W związku z takim stanem rzeczy św. Justyn dość pozytywnie odnosi się do starożytnej myśli filozoficznej i widzi zbieżność niektórych tez filozofii greckiej z nauką chrześcijańską, w której zawarta jest cała prawda.

19 Por. J. Misiarczyk, *Wstęp* [Arystydzes z Aten], [w]: *Pierwsi apologety greccy*, dz. cyt., s. 126 (BOK 24).

20 Por. Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem* 8, 1, tłum. L. Misiarczyk, [w:] Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia, Dialog z Żydem Tryfonem*, Warszawa 2012, s. 169. Zob. J. E. Wróblewska, *Św. Justyn – „Sprawiedliwy wśród narodów”*, „Vox Patrum” 32 (2012), t. 57, s. 754.

21 Por. Justyn Męczennik, *Apologia* I 44, 10, dz. cyt., s. 238 (BOK 24).

W kontekście stosunku wczesnochrześcijańskich pisarzy greckich do filozofii antycznej warto też wspomnieć Klemensa Aleksandryjskiego. Powszechnie znana jest jego otwartość na wartości kultury i filozofii hellenistycznej²² oraz jego skłonność do obfitego cytowania autorów starożytnych ze wszystkich dziedzin piśmiennictwa²³. W kulturze greckiej Aleksandryczyk widzi przede wszystkim niezastąpione narzędzie ewangelizacji, pomoc w przygotowaniu do wiary, wsparcie w procesie doskonalenia chrześcijańskiego oraz narzędzie walki z herezjami²⁴. Ta otwartość Klemensa na myśl starożytną została zauważona i podkreślona przez papieża Jana Pawła II, który w encyklice *Fides et ratio* napisał: „Według Aleksandryczyka pierwszoplanowym celem filozofii greckiej nie jest uzupełnianie lub umacnianie prawdy chrześcijańskiej, ale raczej obrona wiary: «Nauka Zbawiciela jest sama w sobie doskonała i nie potrzebuje oparcia, jest bowiem mocą i mądrością Bożą. Filozofia grecka nie wnosi niczego, co by umacniało prawdę, ponieważ jednak udaremnienia napaści sofistyki i odpięra podstępne ataki przeciw prawdzie, słusznie nazwano ją szańcem i murem obronnym winnicy»”²⁵. Zatem – według Klemensa – znajomość filozofii starożytnej pomaga chrześcijaninowi w pogłębieniu wiary²⁶. Franciszek Drączkowski,

22 Por. J. Wojtczak, *Stosunek Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według „Stromata”*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 9 (1971) nr 1, s. 263–288; J. Pliszczyńska, *Pierwsza próba syntezy filozofii greckiej z antyczną doktryną chrześcijańską – Klemensa Aleksandryjskiego „Stromata”*, „*Eos*” 65 (1977), s. 221–229.

23 Por. P. Wygralak, *Kościół pierwszych wieków i kultura antyczna*, [w:] *Wcielenie Ewangelii w kulturę świata*, red. D. Kwiatkowski, Poznań 2020, s. 23 (*Colloquia Disputationes* 52), gdzie autor informuje, że Klemens w zachowanych dziełach „cytuje ponad 360 antycznych autorów”.

24 Por. F. Drączkowski, *Greccy Ojcowie*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. J. Walkusz i in., t. 6, Lublin 1993, kol. 62.

25 Jan Paweł II, enc. *Fides et ratio*, 38, Poznań 1998, s. 59–60. Por. Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy* I 100, 1, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, t. 1, Warszawa 1994, s. 73.

26 Por. M. Michalski, *Pierwsza akademia teologii katolickiej*, [w:] M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975, s. 336; P. Wygralak, *Kościół pierwszych wieków i kultura antyczna*, dz. cyt., s. 23.

wybitny znawca twórczości Klemensa Aleksandryjskiego, jego stosunek do kultury antycznej ocenia w następujący sposób: „Postawa Klemensa wobec kultury hellenńskiej to postawa nie niewolniczej zależności, lecz świadome otwarcie się na wszystkie wartości zgodne z chrześcijaństwem i pożyteczne dla jego umocnienia”²⁷.

Wpływy starożytnej myśli filozoficznej, zwłaszcza Platona i stoików, można odnaleźć w twórczości wielu później działających pisarzy wczesnochrześcijańskich. Przykładowo Orygenes, nawiązując do platońskiego świata idei, wypracował „hipotezę o stworzeniu wszystkich bytów, które najpierw istniały w zamyśle Boga, a potem zostały wykreowane i otrzymały od Boga jakąś formę cielesną o bliżej nieokreślonej strukturze, różnej jednak od ciała ziemskiego”²⁸. Zaś jego koncepcja egzegezy Pisma Świętego miała swoje korzenie w alegorycznej interpretacji pism Homera²⁹. Również w nauczaniu Grzegorza z Nyssy, zwłaszcza w jego trynitologii i antropologii wyraźnie dostrzegalne są wpływy myśli platońskiej.

Interesujące jest też stanowisko Bazylego Wielkiego wobec greckiej literatury klasycznej, który w zaproponowanym programie pedagogicznym zawierającym pozytywny jej osąd, zachęcał młodych ludzi do studiowania autorów klasycznych, gdyż może to być bardzo pożyteczne, jako etap przygotowawczy, do przyjęcia prawdy Ewangelii. Zaleca przy tym stosowanie zasady selekcji, aby z pism pogańskich wybierać to, co jest dobre i może służyć zbudowaniu, a odrzucać to, co jest złe i gorszące³⁰.

27 F. Drączkowski, *Chrześcijaństwo wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, [w:] *Chrześcijaństwo a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III-IV w.*, red. J. Śrutwa, Lublin 1988, s. 35.

28 P. Wygralak, *Kościół pierwszych wieków i kultura antyczna*, dz. cyt., s. 23–24. Por. H. Crouzel, *Orygenes*, tłum. J. Margański, Kraków 2004, s. 255.

29 Por. H. Pietras, *Orygenes*, Kraków 2001, s. 28–29.

30 Por. Bazyl Wielki, *Do młodzieńców o korzyściach czytania książek pogańskich* 4, tłum. R. Andrzejewski, „Vox Patrum” 32 (2012), t. 57, s. 908. Szerzej, zob. E. Szablewska, „Mowa do młodych” św. Bazylego Wielkiego. Współczesne próby oceny, interpretacji oraz inspiracji zawartych w niej koncepcji pedagogicznych, „Colloquia Litteraria” 8 (2010), z. 9, s. 107–121.

Warto jeszcze wspomnieć o stosunku greckich myślicieli chrześcijańskich do teatru. Już na wstępie należy zaznaczyć, że był on zdecydowanie negatywny. Pisarze chrześcijańscy podkreślali, że widowiska teatralne mają charakter niemoralny i gorszący, a w wielu z nich pojawiały się też elementy kultu pogańskiego. Jan Chryzostom był przekonany, że teatr jest siedliskiem wszelkiego zła, a aktorzy teatralni są ludźmi bez żadnych zasad moralnych³¹. Z tego też względu krytykował to wszystko, co działo się w teatrze³² i starał się uzmysłwić swoim słuchaczom, że rozrywka teatralna jest tylko pozorną przyjemnością, a w rzeczywistości jest zniewoleniem i upodleniem człowieka³³. Krytykował też frywolne i dwuznaczne w swej wymowie piosenki, które – w jego ocenie – prowadziły do rozluźnienia obyczajów i stanowiły zagrożenie duchowe zwłaszcza dla ludzi młodych³⁴.

Teatr, w przekonaniu Jana Chryzostoma, był instytucją, której działalność skierowana była przeciw małżeństwu i rodzinie, dlatego uważał on przedstawienia teatralne za jedno z największych zagrożeń dla rodziny. Oskarżał teatr o występowanie przeciw zawieraniu małżeństw, podważanie wartości i celowości małżeństwa, wprowadzanie nieporozumień w życie rodzinne oraz zachęcanie do cudzołóstwa³⁵. Chryzostom zauważa też negatywny wpływ teatru na życie religijne. Ubolewa nad tym, że znaczne grono jego

31 Por. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza* 37, 6, tłum. J. Krystyniacki, Kraków 2000, s. 438 (Źródła Myśli Teologicznej [dalej: ŻMT] 18).

32 Szerzej, zob. P. Szczur, *Problematyka społeczna w późnoantycznej Antiochii na podstawie nauczania homiletycznego Jana Chryzostoma*, Lublin 2008, s. 420–428.

33 Por. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza* 68, 3, tłum. A. Baron, Warszawa 2001, s. 316 (ŻMT 23).

34 Por. Jan Chryzostom, *Mowa przeciw tym, co opuściwszy kościół pobiegli na wyścigi konne i widowiska teatralne* 2, tłum. W. Kania, [w:] Św. Jan Chryzostom, *Homilie i kazania wybrane*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 8, Warszawa 1971, s. 177. Zob. P. Szczur, *Jan Chryzostom o śpiewie i muzyce. Zarys problematyki*, „Vox Patrum” 37 (2017) t. 67, s. 602–611.

35 Por. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza* 37, 6, dz. cyt., s. 438–439 (ŻMT 18).

wiernych woli uczęszczać na widowiska do teatrów niż na nabożeństwa do kościoła³⁶. Udział w widowiskach teatralnych i chodzenie do hipodromu na wyścigi konne utrudnia też rozwijanie życia religijnego³⁷.

Chryzostom – chociaż ma negatywny stosunek do teatru – nie tyle walczy z teatrem jako takim, ile z ludźmi pracującymi w nim oraz z uczęszczającymi na widowiska teatralne. Z tego powodu nie postuluje burzenia teatrów, lecz zachęca słuchaczy, by zostawili je puste. Dodaje też, że taka postawa zasługuje na większą pochwałę. W takiej walce z teatrem Antiocheńczyk poleca naśladować ludy barbarzyńskie, które nie znały instytucji teatru³⁸.

Zaprzestanie działalności teatrów dla Chryzostoma jest koniecznością. W przeciwnym razie chrześcijanie, którzy stali się „obywatelami niebios”, na sądzie ostatecznym nie będą mieli żadnego usprawiedliwienia swego niewłaściwego postępowania³⁹. Jednocześnie Antiocheńczyk przedstawia alternatywne formy rekreacji i wypoczynku, w których uwzględni elementy natury: m.in. podziwianie piękna stworzonego świata oraz przejawy życia religijnego: m.in. nawiedzanie sanktuariów męczenników, których w okolicach Antiochii było wiele⁴⁰.

36 Por. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza* 7, 5–6, dz. cyt., s. 98–99 (ŻMT 18).

37 Por. Jan Chryzostom, *Homilie na Księgę Rodzaju* 7, 1.

38 Por. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza* 37, 7, dz. cyt., s. 439 (ŻMT 18).

39 Por. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza* 37, 7, dz. cyt., s. 439 (ŻMT 18).

40 Por. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza* 37, 7, dz. cyt., s. 439–440 (ŻMT 18).

Ojcowie greccy wobec kultury architektonicznej starożytnych Greków i Rzymian

Z wypowiedzi Ojców greckich wynika, że dzieła starożytnej architektury i sztuki były przez nich cenione, o ile nie stanowiły przedmiotów kultu pogańskiego⁴¹. Zamykanie i niszczenie świątyń pogańskich związane było z wydawanymi przez chrześcijańskich cesarzy edyktami, których celem było osłabienie, a w ostateczności wyeliminowanie kultu pogańskiego z przestrzeni życia publicznego. Zaczęło się już w czasach Konstantyna Wielkiego⁴², z którego poleceń zniszczono kilka świątyń Afrodyty (w Heliopolis, Aphaka oraz w Jerozolimie), świątynię Apollona w Delfach, Asklepiosa w Ajgaj w Cylicji, Hermesa w Antiochii, Saturna w Aleksandrii oraz bliżej nieokreśloną świątynię w syryjskiej Aretuzie⁴³. Natomiast za Konstancjusza II, który prowadził bardziej zdecydowaną politykę wobec pogańskich świątyń, zburzono świątynię Apollona i Zeusa w Cezarei Kapadockiej, Artemidy w Myrze w Licji, Mena w Antiochii Pizydyjskiej oraz bliżej nieokreśloną w źródłach świątynię w Lampsakos. Zamknięto też wiele świątyń pogańskich, z których większość została przekazana miejscowym biskupstwom⁴⁴. Kolejni cesarze, z wyjątkiem Juliana Apostaty, prowadzili podobną politykę. Większe nasilenie tego zjawiska źródła notują w okresie panowania cesarza Teodozjusza Wielkiego i Arkadiusza, a lokalni biskupi, ośmieleni i zachęceni polityką cesarzy, zaczęli na własną rękę niszczyć świątynie. Przykładem może być zburzenie Serapejonu i innych świątyń pogańskich w Aleksandrii

41 Por. P. Wygralak, *Kościół pierwszych wieków i kultura antyczna*, dz. cyt., s. 25.

42 Por. Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna III* 54, tłum. T. Wnętrzak, Kraków 2007, s. 196–197 (ŻMT 44).

43 Por. I. Milewski, *Powtórne wykorzystywanie świątyń pogańskich w późnej starożytności*, „Vox Patrum” 20 (2000), t. 38–39, s. 562–563.

44 Por. I. Milewski, *Powtórne wykorzystywanie świątyń...*, dz. cyt., s. 563.

z inicjatywy biskupa Teofila, czy też świątyni Artemidy w Efezie z inicjatywy Jana Chryzostoma⁴⁵.

Chociaż Ojcowie Kościoła Wschodniego mieli wiele zastrzeżeń co do wykorzystywania świątyń pogańskich jako miejsc kultu chrześcijańskiego, gdyż uważali, że zostały one splugawione przez bogów pogańskich⁴⁶, to jednak znane są przypadki ich adaptacji, np. w Aleksandrii, Ancyrze, Nazjanzie, Damaszku, Gangrze, Sardes, Antiochii, czy Atenach, gdzie słynny Partenon został przekształcony w kościół pod wezwaniem Maryi Dziewicy⁴⁷. Ojcowie greccy chętniej natomiast opowiadali się za burzeniem świątyń pogańskich i ponownym wykorzystywaniem materiałów budowlanych do wznoszenia kościołów. Dlatego w wielu wczesnochrześcijańskich obiektach sakralnych można spotkać tzw. spolia, czyli elementy architektoniczne (np. kolumny) świątyń pogańskich wkomponowane w architekturę kościołów. Jednym z bardziej znanych przykładów są pochodzące z Efezu i Heliopolis (obecnie Balbek w Libanie) kolumny wykonane z czerwonego porfiru wykorzystane w Hagia Sofia.

Chrześcijanie doceniali osiągnięcia architektoniczne starożytnych Rzymian. Bardzo wcześnie, gdyż już na początku III wieku, w związku z szybko wzrastającą liczbą chrześcijan po tzw. edyktie mediolańskim (313), zaczęto – na wzór rzymski – wznosić monumentalne bazyliki, w których na różnego rodzaju celebracjach gromadziło się coraz więcej ludzi. Również przy wznoszeniu bazylik chrześcijanie zapożyczali znane ze sztuki antycznej formy architektoniczne, a jedną z najbardziej popularnych była forma oktagonalna będąca najnowszą modą w IV wieku, kiedy to właśnie wznoszono pierwsze monumentalne bazyliki⁴⁸.

45 Por. I. Milewski, *Powtórne wykorzystywanie świątyń...*, dz. cyt., s. 564–565.

46 Por. Cyryl Jerozolimski, *Katechezy mistagogiczne* 1 (19), 7-8, tłum. W. Kania, [w:] Św. Cyryl Jerozolimski, *Katechezy przedchrześcijańskie i mistagogiczne*, Kraków 2000, s. 321 (BOK 14).

47 Por. I. Milewski, *Powtórne wykorzystywanie świątyń...*, dz. cyt., s. 568–569.

48 Por. P. Szczur, *Typologia i topografia wczesnochrześcijańskich bazylik*. *Próba spojrzenia teologiczno-historycznego*, „Vox Patrum” 87 (2023), s. 373 i 379.

Ojcowie greccy wobec kultury prawnej starożytnych Greków i Rzymian

Omawiając tę kwestię, warto zwrócić uwagę na dwa istotne elementy życia codziennego, jakimi są małżeństwo i rodzina. Otóż Ojcowie greccy niemal w całości akceptowali przepisy prawa rzymskiego dotyczące małżeństwa i rodziny. Akceptowali też rzymskie rozumienie istoty związku małżeńskiego, która została wyrażona przez prawnika Ulpiana⁴⁹ twierdzącego, że: „małżeństwo powstaje nie w wyniku faktycznego pożycia, lecz porozumienia”⁵⁰.

Chrześcijanie zawierali związki małżeńskie według zwyczajów istniejących w kulturze rzymskiej. Jediną różnicą było błogosławieństwo nowożeńców udzielane przez biskupa bądź prezbitera⁵¹, jednak z dość częstych zachęt Chryzostoma do praktykowania tego obrzędu wynika, że nie był on ani obowiązkowy, ani często stosowany, ani też zakorzeniony w kulturze chrześcijan⁵². Obrzę-

49 Gnaeus Domitius Annius Ulpianus († 223) – rzymski jurysta, jeden z głównych doradców cesarza Aleksandra Sewera (208–235, cesarz od 222), zajmował wysokie stanowiska państwowe: *magister libellorum*, *praefectus annonae*, a od 222 roku *praefectus praetorio*. Próbował ograniczyć rolę wojskowych w państwie. Został zamordowany przez pretorianów, którzy sprzeciwili się próbom ograniczenia ich przywilejów. W *Konstytucji raweńskiej* (426) został zaliczony do pięciu największych jurystów rzymskich. Napisał *Libri ad edictum praetoris* w 81 księgach, 2 księgi komentarza do edyktu edylów kurulnych, *Libri ad Sabinum* w 51 księgach, *Libri de appellationibus* w 4 księgach, 10 ksiąg *Libri disputatorium* i *Libri institutionum* w 2 księgach. Był też autorem licznych opracowań monograficznych. Znaczna część *Digestów Justyniańskich* składa się z fragmentów jego dzieł. Por. W. Kunkel, *Die Römischen Juristen. Herkunft und soziale Stellung*, Köln 2001, s. 426–427.

50 *Digesta Justyniańskie* 50, 17, 30 [Ulpianus], *Digesta Justyniańskie*, t. 7/2, red. T. Palmirski, Kraków 2017, s. 413.

51 Por. A. Natali, *Mariages chrétiens à Antioche au IVe siècle*, [w:] *Sociabilité, Pouvoirs et Société. Actes du Colloque de Rouen 24/26 Novembre 1983*, Textes réunis par F. Thelamon, Rouen 1987, s. 111; M. Dmitruk, *Obyczaje weselne i pogrzebowe chrześcijan w świetle duszpasterskiej działalności św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 21 (2001), t. 40–41, s. 268.

52 Por. P. Szczur, *Problematyka społeczna w późnoantycznej Antiochii*, dz. cyt., s. 315.

dy zawarcia małżeństwa obejmowały dwa etapy: pierwszym były zaręczyny, a drugim uroczystość zawarcia małżeństwa. Istotą zaręczyn było podpisanie umowy mającej charakter prawny, przez mężczyznę zamierzającego zawrzeć związek małżeński i ojca lub opiekuna prawnego kobiety, którą chciał poślubić. Ten akt prawny poparty był wręczeniem narzeczonej pierścienia zaręczynowego⁵³. Zerwanie zaręczyn pociągało za sobą konsekwencje prawne. Natomiast istotą zawarcia małżeństwa było podpisanie kontraktu małżeńskiego w obecności dziesięciu świadków i obopólne wyrażenie zgody na zawarcie małżeństwa, po czym następowała uczta weselna, po której pannę młodą uroczyście prowadzono do domu pana młodego⁵⁴. Chrześcijanie zawierający małżeństwo stosowali się więc do zwyczajów kultury antycznej. Odrzucali z nich jedynie to, co ewidentnie sprzeciwiało się wierze⁵⁵. Ta trwałość antycznych zwyczajów pogańskich zakorzenionych w obrzędach małżeństw chrześcijańskich, potwierdzona szeroko przede wszystkim przez Jana Chryzostoma, świadczy o tym, że chrześcijaństwo nie mogło lub nie było w stanie wdrażać innej, zupełnie nowej obrzędowości. Dlatego skłaniało się do przyjęcia pozostałości istniejącego porządku bardziej z punktu socjologicznego niż religijnego.

Warto też wspomnieć o pozytywnym odniesieniu Ojców greckich do kultury prawnej starożytnych Rzymian. Akceptowali oni zdecydowaną większość deliktów prawnych, np. kwestię kradzieży⁵⁶ oraz innych przestępstw mających charakter społeczny,

53 Por. J. J. Janicki, *Kultury antyczne w liturgii chrześcijańskiej*, Kraków 2007, s. 214; P. Szczur, *Problematyka społeczna w późnoantycznej Antiochii*, dz. cyt., s. 307–315.

54 Por. J. J. Janicki, *Kultury antyczne w liturgii chrześcijańskiej*, dz. cyt., s. 214–214; P. Szczur, *Problematyka społeczna w późnoantycznej Antiochii*, dz. cyt., s. 309–315.

55 Por. W. Schenk, *Liturgia sakramentów świętych*, t. 2: *Paenitentia Christiana. Pokuta i chorych namaszczenie. Consecratio mundi. Kapłaństwo i małżeństwo*, Lublin 1964, s. 124–125.

56 Por. P. Szczur, *Kradzież w dobie późnego Cesarstwa Rzymskiego a wczesne chrześcijaństwo. Od Septymiusza Sewera do Grzegorza I Wielkiego*, Lublin 2020, s. 287–320.

nadając im również wymiar moralny. Na wzór sądów świeckich w czasach konstantyńskich zaczęły funkcjonować sądy kościelne, a przywilej nadany biskupom przez Konstantyna Wielkiego (konstytucja z 23 czerwca 318) określany technicznie jako *audientia episcopalis* lub *episcopale iudicium*, dawał „prawny status trybunałom kościelnym, czyli sądom biskupim, które na podobieństwo sądów cesarskich uzyskiwały jurysdykcję zarówno w sprawach spornych, jak i karnych”⁵⁷. Sądy kościelne cieszyły się wielkim uznaniem i szacunkiem nie tylko wśród chrześcijan. Taki stan rzeczy wynikał między innymi z faktu, że działały one bardzo sprawnie, były bezpłatne, prawdopodobnie bardziej obiektywne (np. nie stosowano tortur w celu wymuszenia zeznań), a wydawane w nich wyroki zapadały szybko.

W starożytności biskupi dość często korzystali też z prawa do wstawiennictwa (*intercessio*) wobec sędziów świeckich za osobami, które w ich opinii zaznały od kogoś jakiejś krzywdy, lub nawet za przestępcami, którzy uciekali się pod opiekę Kościoła. Aby umożliwić biskupom korzystanie z prawa wstawiennictwa, dano im dość swobodny dostęp do więzień, a nawet zachęcano do odwiedzenia więźniów w każdą środę i sobotę w celu zbadania przyczyn ich uwięzienia i ewentualnego zachęcenia nadzorców, aby ich łagodnie traktowali. W przypadku stwierdzenia nadużyć w tym względzie biskupi mogli zgłosić je urzędnikom państwowym, a nawet samemu cesarzowi. Źródła potwierdzają, że biskupi chętnie korzystali z tego prawa. Jednym z bardziej znanych przykładów były działania biskupa Flawiana, który wstawił się u cesarza Teodozjusza I za mieszkańcami Antiochii Syryjskiej, którzy w czasie rewolty podatkowej (387) zniszczyli posąg rodziny cesarskiej, dopuszczając się w ten sposób obrazy majestatu (*sacrilegium*) wobec cesarza⁵⁸.

57 S. Józwiak, *Audientia episcopalis w działalności św. Augustyna*, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2004, s. 145.

58 Por. P. Szczur, *Rewolta podatkowa w Antiochii (387) w świetle przekazów Jana Chryzostoma i Libaniasza. Retoryka i fakty historyczne*, „Roczniki Historii Kościoła” 56 (2009) nr 1, s. 49–75.

Podsumowanie

Chrześcijanie, którzy na co dzień funkcjonowali w społeczeństwie Cesarstwa Rzymskiego, musieli ustosunkować się do otaczającej ich rzeczywistości ukształtowanej przez szeroko rozumianą kulturę antyczną. Kulturę tę tworzyła religia Rzymian, wraz z jej politeizmem, tradycja filozoficzna i literacka, zdobycze architektury i sztuki oraz prawo i obyczajowość wyrażająca się w stylu życia codziennego. Te elementy kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej nie były traktowane przez chrześcijan *en bloc*, lecz do każdego z nich podchodzili oni indywidualnie, by dzięki temu uwzględnić ich specyfikę. W odniesieniu do religii i religijności starożytnych Rzymian Ojcowie greccy wypowiadali się niezwykle krytycznie, piętnując wszelkie ich przejawy. Wynikało to ze zderzenia się dwóch zupełnie odmiennych koncepcji Boga i kultu religijnego, które nie miały punktów stykowych. Od początku IV wieku, zwłaszcza po tzw. edyktie mediolańskim, walka z pogaństwem przybrała też formę niszczenia miejsc kultu pogańskiego lub – sporadycznie – adaptowania ich i urządzania w nich kościołów. Ojcowie greccy zdecydowanie też występowali się przeciw instytucji, jaką był teatr, uznając to wszystko, co działo się w teatrze, za całkowicie przeciwne moralności chrześcijańskiej.

Zupełnie inaczej wyglądał stosunek Ojców greckich do antycznej kultury filozoficznej i literackiej. Chociaż pierwsi pisarze greccy odrzucali jej osiągnięcia, to jednak późniejsi myśliciele (już od połowy II wieku) zaczęli z nich korzystać zarówno w dyskursie apologetycznym, jak i teologicznym, posługując się np. już wypracowaną i ugruntowaną terminologią filozoficzną. Wielu też pisarzy greckich (począwszy od Justyna i Klemensa Aleksandryjskiego) odnosiło się do myśli antycznej z wielką atencją, uznając jej poznanie za przygotowanie do przyjęcia przesłania Ewangelii. Ojcowie greccy pośrednio pozytywnie odnosili się do osiągnięć architektury antycznej, przyjmując pewne modele architektoniczne jako szczególnie odpowiednie dla obiektów sakralnych (bazyliki i baptysteria).

Pozytywnie też odnosili się do starożytnej kultury prawnej w wielu jej wymiarach.

Zatem można stwierdzić, że Ojcowie greccy z obiektywnym krytycyzmem odnosili się do szeroko rozumianej kultury antycznej, zdecydowanie przeciwstawiając się tym jej elementom, które były niezgodne z wiarą chrześcijańską, a przyjmując te, które były z nią zgodne i można je było wykorzystać dla dobra Kościoła i pożytku wszystkich chrześcijan.

Bibliografia

Źródła

- Arystydes z Aten, *Apologia*, tłum. J. Misiarczyk, [w:] *Pierwsi apologeci greccy*, Kraków 2004, s. 135–150 (Biblioteka Ojców Kościoła 24).
- Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami*, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1985.
- Bazyli Wielki, *Do młodzieńców o korzyściach czytania ksiąg pogańskich*, tłum. R. Andrzejewski, „Vox Patrum” 32 (2012), t. 57, s. 904–921.
- Cyryl Jerozolimski, *Katechezy mistagogiczne*, tłum. W. Kania, [w:] Św. Cyryl Jerozolimski, *Katechezy przedchrzcielne i mistagogiczne*, Kraków 2000, s. 319–345 (Biblioteka Ojców Kościoła 14).
- Digesta Justyniańskie*, red. T. Palmirski, *Digesta Justyniańskie*, t. 7/2, Kraków 2017.
- Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, tłum. T. Wnętrzak, Kraków 2007 (Źródła Myśli Teologicznej 44).
- Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza*, tłum. J. Krystyński, Kraków 2000–2001 (Źródła Myśli Teologicznej 18 i 23).
- Jan Chryzostom, *Mowa przeciw tym, co opuściwszy kościół i pobiegli na wyścigi konne i widowiska teatralne*, tłum. W. Kania, [w:] Św. Jan Chryzostom, *Homilie i kazania wybrane*, Warszawa 1971, s. 175–181 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 8).
- Jan Paweł II, enc. *Fides et ratio*, Poznań 1998.
- Justyn Męczennik, *Apologia*, tłum. L. Misiarczyk, [w:] *Pierwsi apologeci greccy*, Kraków 2004, s. 207–270 (Biblioteka Ojców Kościoła 24).
- Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, tłum. L. Misiarczyk, [w:] Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia, Dialog z Żydem Tryfonem*, Warszawa 2012, s. 159–318.
- Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy I 100, 1*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, t. 1–2, Warszawa 1994.
- Tacjan Syryjczyk, *Mowa do Greków*, tłum. L. Misiarczyk, [w:] *Pierwsi apologeci greccy*, Kraków 2004, s. 311–366 (Biblioteka Ojców Kościoła 24).

Teofil z Antiochii, *Do Autolika*, tłum. L. Misiarczyk, [w:] *Pierwsi apologeci greccy* Kraków 2004, s. 385–477 (Biblioteka Ojców Kościoła 24).

Opracowania

Crouzel H., *Orygenes*, tłum. J. Margański, Kraków 2004, s. 255.

Dmitruk M., *Obyczaje weselne i pogrzebowe chrześcijan w świetle duszpasterskiej działalności św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 21 (2001), t. 40–41, s. 263–291.

Drączkowski F., *Chrześcijanie wobec kultury i cywilizacji grecko-rzymskiej. Stanowisko Klemensa Aleksandryjskiego*, [w:] *Chrześcijanie a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III-IV w.*, red. J. Śrutwa, Lublin 1988, s. 33–62.

Drączkowski F., *Greccy Ojcowie*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. J. Walkusz i in., t. 6, Lublin 1993, kol. 61–64.

Janicki J. J., *Kultury antyczne w liturgii chrześcijańskiej*, Kraków 2007.

Jóźwiak S., *Audientia episcopalis w działalności św. Augustyna*, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2004, s. 143–152.

Kołosowski T., *Krytyka politeizmu i kultów pogańskich w pismach apologetów II w.*, [w:] *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I. S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, s. 99–116.

Kunkel W., *Die Römischen Juristen. Herkunft und soziale Stellung*, Köln 2001.

Michalski M., *Pierwsza akademia teologii katolickiej*, [w:] M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975, s. 332–344.

Milewski I., *Powtórne wykorzystywanie świątyn pogańskich w późnej starożytności*, „Vox Patrum” 20 (2000), t. 38–39, s. 561–575.

Misiarczyk J., *Wstęp [Arystydes z Aten]*, [w:] *Pierwsi apologeci greccy*, Kraków 2004, s. 117–133 (Biblioteka Ojców Kościoła 24).

Natali A., *Mariages chrétiens à Antioche au IVe siècle*, [w:] *Sociabilité, Pouvoirs et Société. Actes du Colloque de Rouen 24/26 Novembre 1983*, Textes réunis par F. Thelamon, Rouen 1987, s. 111–116.

Pietras H., *Orygenes*, Kraków 2001.

- Pliszczyńska J., *Pierwsza próba syntezy filozofii greckiej z antyczną doktryną chrześcijańską – Klemensa Aleksandryjskiego „Stromata”*, „Eos” 65 (1977), s. 221–229.
- Schenk W., *Liturgia sakramentów świętych, t. 2: Paenitentia Christiana. Pokuta i chorych namaszczenie. Consecratio mundi. Kapłaństwo i małżeństwo*, Lublin 1964.
- Szablewska E., „Mowa do młodych” św. Bazylego Wielkiego. Współczesne próby oceny, interpretacje oraz inspiracje zawartych w niej koncepcji pedagogicznych, „Colloquia Litteraria” 8 (2010), z. 9, s. 107–121.
- Szczur P., *Jan Chryzostom o śpiewie i muzyce. Zarys problematyki*, „Vox Patrum” 37 (2017) t. 67, s. 599–618.
- Szczur P., *Problematyka społeczna w późnoantycznej Antiochii na podstawie nauczania homiletycznego Jana Chryzostoma*, Lublin 2008.
- Szczur P., *Rewolta podatkowa w Antiochii (387) w świetle przekazów Jana Chryzostoma i Libaniasza. Retoryka i fakty historyczne*, „Roczniki Historii Kościoła” 56 (2009) nr 1, s. 49–75.
- Szczur P., *Typologia i topografia wczesnochrześcijańskich bazylik. Próba spojrzenia teologiczno-historycznego*, „Vox Patrum” 87 (2023), s. 365–394.
- Wojtczak J., *Stosunek Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według „Stromata”*, „Studia Theologica Varsaviensia” 9 (1971) nr 1, s. 263–288.
- Wróblewska J. E., *Św. Justyn – „Sprawiedliwy pośród narodów”*, „Vox Patrum” 32 (2012), t. 57, s. 751–761.
- Wygralak P., *Kościół pierwszych wieków i kultura antyczna*, [w:] *Wcielenie Ewangelii w kultury świata*, red. D. Kwiatkowski, Poznań 2020, s. 13–30 (Colloquia Disputationes 52).

Abstrakt

Ojcowie greccy wobec kultury antycznej

W artykule ukazano stosunek Ojców greckich do wybranych aspektów kultury antycznej: religii i religijności starożytnych Greków i Rzymian, filozofii i literatury, architektury i sztuki oraz prawa i obyczajowości. Problem ustosunkowania się pisarzy chrześcijańskich do otaczającego ich świata zdominowanego przez tzw. kulturę helleńską stał się istotnym elementem nauczania pierwszych apologetów greckich, którzy musieli jednoznacznie i wyraźnie określić, co chrześcijanin może przyjąć z kultury antycznej, a co powinien odrzucić. Z ich wypowiedzi (oraz z nauczania późniejszych Ojców greckich) wynika, że chrześcijanie w zetknięciu z kulturą hellenistyczną nie mogą traktować jej *en bloc*, lecz do każdego z jej elementów powinni podchodzić indywidualnie, stosując zasadę obiektywnej selekcji, która umożliwiłaby im właściwą ocenę tego, co mogą z niej przyjąć, a co powinni odrzucić. Dlatego pozytywnie ustosunkowywali się do wybranych elementów antycznej kultury filozoficznej i literackiej, przyjmując to, co służy teologii i rozwojowi człowieka. Pośrednio pozytywnie odnosili się do osiągnięć architektury antycznej, przyjmując pewne modele architektoniczne jako szczególnie odpowiednie dla obiektów sakralnych. Pozytywnie też odnosili się do starożytnej kultury prawnej w wielu jej wymiarach. Natomiast w odniesieniu do religii i religijności starożytnych Rzymian Ojcowie greccy wypowiadali się krytycznie, piętnując wszelkie ich przejawy, a od początku IV wieku walka z pogaństwem przybrała też formę niszczenia miejsc kultu pogańskiego. Ojcowie greccy zdecydowanie też występowali przeciw teatrowi, uznając to wszystko, co się w nim działo, za całkowicie niezgodne z zasadami moralności chrześcijańskiej.

Słowa kluczowe: Ojcowie greccy, kultura antyczna, religia pogańska, starożytna filozofia, starożytna literatura, architektura i sztuka starożytna, prawo rzymskie

Abstract

The Greek Fathers and the Ancient Culture

The article shows the attitude of the Greek Fathers to selected aspects of ancient culture: the religion and religiosity of the ancient Greeks and Romans, philosophy and literature, architecture and art, and law and customs. The problem of the Christian writers' attitude to the surrounding world dominated by the so-called Hellenistic culture became an important part of the teaching of the first Greek apologists, who had to clearly and unambiguously define what a Christian can accept from ancient culture and what he should reject. It is clear from their statements (and from the teaching of the later Greek Fathers) that Christians, in contact with Hellenistic culture, must not treat it *en bloc*, but should approach each of its elements individually, applying the principle of objective selection, which would enable them to properly assess what they can accept from it and what they should reject. Therefore, they responded positively to selected elements of ancient philosophical and literary culture, accepting what serves theology and human development. Indirectly, they responded positively to the achievements of ancient architecture by accepting certain architectural models as particularly suitable for sacred buildings. They also referred positively to ancient legal culture in many of its dimensions. On the other hand, with regard to the religion and religiosity of the ancient Romans, the Greek Fathers spoke out critically condemning all their manifestations, and from the beginning of the 4th century, the fight against paganism also took the form of destroying pagan places of worship. The Greek Fathers also spoke out strongly against the theater, considering all that went on in it to be completely incompatible with Christian morality.

Keywords: Greek Fathers, ancient culture, pagan religion, ancient philosophy, ancient literature, ancient architecture and art, Roman law